

ԷՐԻԱՆԻ ԵՐԿՐԻ ԿՐՈՆԸ

Վանի թագավորության պետական կրոնը ամփոփում էր ուրարտական տերության մեջ մտած տարբեր ցեղերի և ժողովուրդների կարևոր աստվածների ու աստվածուհիների պաշտամունքը և Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության միաձուլմանը նպաստող հանգամանքներից մեկն էր¹: Ուրարտական կրոնը առկա հավատալիքների կանոնավորված ու բարդ ամբողջություն էր, որն ընդունակ էր զարգացման ու փոփոխությունների: Ուրարտական կրոնն իր ազդեցությունն ուներ երկրի քաղաքական կյանքի, սոցիալ-տնտեսական որոշ հարցերի, բարոյականության, արվեստի վրա և օժանդակում էր հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի և ավարտի հետ կապված որոշ հարցերի լուսաբանմանը²: Այս առումով շատ կարևոր դեր է խաղացել նաև պատմական Շիրակը, որը եղել է հայ ժողովրդի կազմավորման օջախներից մեկը:

Ուրարտուի պետական կրոնը հիմնված էր պետության կազմում ընդգրկված ժողովուրդների ու ցեղերի կրոնական բազմաբնույթ պատկերացումների վրա, որոնք ի մի են բերվել ու կանոնավորվել պետության կողմից՝ արձանագրվելով Մհերի դռան վրա: Սակայն այս խմբագրությունը վերջնական չէր, քանի որ նորաստեղծ պետության քաղաքական ու մշակութային առաջընթացի հետ մեկտեղ զարգանում էր նաև պետական կրոնը: Դիցարան էին անցնում նոր աստվածություններ, որոնք իրենց հետ բերում էին նոր պատկերացումներ³:

Ընդհանուր առմամբ դիցարանում, բուն ուրարտական, խուռիական, ինթական, շումերաաքքադական ծագման աստվածներից բացի, ընդգրկված էին նաև հայկական աստվածներ: Ուրարտացիների պատկերացումներում այս աստվածները իրար հետ անընդհատ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում: Ուրարտական դիցարանի գլխավոր աստված Խալդին այնքան գորեղ է, բայց ոչ անտեսանելի, որ հրամաններ է տալիս անգամ Վանի հզոր արքաներին, պատկերվում գերեվարված արքաների փոխարեն: Մարդուն ընկալելի լինելու համար նա պետք է ունենար մարդկային կերպար ու կերպարանք, կյանք ու բովանդակություն, լիներ տեսանելի: Նկատելի է ուրարտացիների կյանքում Խալդիի «ճնշող» ներկայությունը⁴: Հայկական բնութագիր ունեցող Արծիբիդինի⁵, Առնի, Իվարշա աստվածությունների պաշտամունքը միաձուլված էր Խալդիի հետ: Արծիբիդինին խորհրդանշում էր Խալդիի կամքը. նա է Խալդիի սուրհանդակը, որի միջոցով երկնքի աստված Խալդին կապ է հաստատում երկրի հետ, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխար-

¹ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ Նույնը:

⁴ Գրնկյան Ե., Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. Ուրարտուի «արքաները» (նախնական դիտարկումներ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետ՝ ՍՍՍԵՄ), XXIII, Եր., 2004, էջ 315-338:

⁵ Арутюнян Н. Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН), Ер., 2001, 83–12:

հում բնակվող ցեղերի մեջ պատկերացում է եղել աստվածության թռչնակերպ սուրհանդակի մասին: Արծիբին հնդեվրոպական ծագում ունի և նշանակում է «արծիվ»⁶: Արծիբիդինի դիցանունը կարելի է բացատրել «արծիվ-աստված» ձևով: Աստվածությունը պատկերվել է ն՝ մարդակերպ, ինչպես պատկերվում էին ուրարտական աստվածները, և՛ որպես արծիվ՝ հայ տեղաբնիկների տոտեմական պատկերացումների համաձայն⁷: Հետուրարտական շրջանում արծիվը խորհրդանշում է նաև արքայի պաշտամունքը⁸: Առնին՝ արնի⁹, Ն.Հարությունյանը ստուգաբանում է հայերեն «առն» արմատով ու հասկացությունը թարգմանում է ուժեղ, առույգ, առնական իմաստով և այս աստվածությունը բնութագրում որպես ուժի, առնականության, քաջության ու տղամարդկային բեղմնավորող ուժը հովանավորող մի աստվածություն¹⁰: Համեմատենք հայերեն «առն» բառի հետ, որը նշանակում է «վայրի արու ոչխար»¹¹: Նշենք, որ դեռ շատ հին ժամանակներից արական և իգական սկիզբների պաշտամունքը լայն տարածում էր գտել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ ցեղերի մեջ: Այս պաշտամունքը շարունակվել է նաև ինչպես ուրարտական պետության գոյության դարաշրջանում, այնպես էլ հետուրարտյան ու հելլենիստական ժամանակաշրջաններում և իր արձագանքներն է թողել միջնադարյան մշակույթի մեջ: Շիրակի տարածամասկյա մի շարք հուշարձաններից (Շիրակավան, Բենիամին) հայտնի են ֆալոսներ, որոնց պաշտամունքային նշանակությունը հեշտությամբ նույնացվում է ուրարտական Առնի և, ինչպես ստորև կտեսնենք, նաև Կուեռա աստվածների հետ¹²: Մեծաքանակ ֆալոսների առկայությունը վկայում է հայկական տեղաբնիկ ցեղերի մեջ Առնիի հզոր պաշտամունքը: Ուրարտական Առնին բնութագրվում է որպես տղամարդկային բեղմնավորող ուժը և աստվածային եռանդը ներկայացնող մի երևույթ, որի պաշտամունքը միաձուլվել է Խալդիի պաշտամունքին: Այս է վկայում «Խալդ աստծո առնականությունը» հասկացության գոյությունը Վանի թագավորությունում¹³: Եթե Մեերի դրան արձանագրությունում հիշատակված են Արծիբիդինի և Առնի դիցանունները, ապա բացակայում է հնդեվրոպական ծագմամբ Իվարշա դիցանունը, որը Արարատյան դաշտ՝ Էրեբունի է ներթափանցել Օուփա և Խաթե երկրներից բերված ռազմագերիների միջոցով, որոնք հայախոս են եղել¹⁴: Գ.Մելիքիշվիլիի առաջարկած լուվիական

⁶ Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1971, էջ 319-320:

⁷ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորություն..., էջ 58:

⁸ Тер-Мартиросов Ф. Протомы Драсханакерта, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգություն» հանրապետական չորրորդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ (այսուհետ՝ ՇՊՄԺ), Գյումրի, 2000, էջ 14:

⁹ КУКН, 83—12.

¹⁰ Հմայակյան Ս., Ուրարտական Առնի աստվածության մասին, Երիտասարդ գիտնականների VII կոնֆերանս, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Եր., 1986, էջ 12:

¹¹ Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 261:

¹² Ավագյան Ի., Կրոնապաշտամունքային պատկերացումները Շիրակում Զ.ա. VIII-VI դդ., ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու, Եր., 2011, էջ 132-136:

¹³ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 57-58:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 60-61: Այս կարծիքին հակառակ՝ Մ.Բարայեյանը և Ն.Հարությունյանը կարծում են, որ Իվարշան Անիկու աստվածության նման Ազա երկրի տեղական աստվածություն էր (КУКН, 421, ծան. 36): Բարայեյան Ս., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանա-

Immaršia աստվածության անվանումից կարելի է բխեցնել Իվարշա դիցանունը¹⁵: Իվարշան Խալդ աստծո և Միհրի (Մեհր), պաշտամունքները միաձուլող միջանկյալ օղակն է¹⁶: Նա կարող էր հայկական Արա աստվածությունը լինել¹⁷: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ Արարատյան դաշտի հնագույն բնակչության մեջ հնդեվրոպական-հայկական ծագմամբ էթնիկական տարրի մասին վկայող և բիայնական արձանագրություններից հայտնի այս տեղական դիցանունը մարմնավորել է անձրևի ու ցողի պաշտամունքը¹⁸:

Ք.ա. VIII-VII դդ. Այրարատյան դաշտում, որի շուրջ էր ձևավորված Էթիունին, վկայված է Խալդի¹⁹, Թեյշեբա, Կուեռա, Մարդուկ, Իվարշա, Անիկու աստվածությունների պաշտամունքը²⁰: Այս աստվածների պաշտամունքը տարածված է եղել նաև Այրարատյան դաշտի սահմաններից դուրս՝ հարևան ցեղերում ու երկրներում: Բացի Խալդից, Թեյշեբայից և Մարդուկից²¹, մյուսները Էթիունյան ցեղամիության գերագույն աստվածություններն էին կամ մի որոշ ժամանակ անց դառնալու էին այդպիսին: Էթիունիում առաջնայինը Խալդիի պաշտամունքն էր: Որքան ամուր էր տեղական սովորույթի ուժը, այնքան ուրարտացիները ավելի էին հզորացնում Խալդ աստծո պաշտամունքը՝ տվյալ վայրում կառուցելով Խալդիին ձուլված մեծաքանակ պաշտամունքային շինություններ: Շիրակում նման կառույցներ դեռ ուսումնասիրված չեն:

Կուեռան Մեհրի դռան արձանագրությունում²² հիշատակված տասնչորսերորդ աստվածությունն է, որը դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունի: Այս աստվածությունը ներառել է հողի, երկրի, ցամաքի պաշտամունքը: Նրան վերագրվում է նաև վիշապային էություն, նա է պտղաբերության աստվածը, երկրի ընդերքի ջրերի՝ ջրհորների²³, քաղցրահամ ջրերի տիրակալն ու նրանց պահապանը՝ վիշապի կերպարով: Ըստ Մենուայի արձանագրություններից մեկի՝ Կուեռայի վիշապակերպ պաշտամունքի հետ է կապվում նաև «Էժդահա բուլակին»՝ «Աժդահակի (Աժի-Դահակի) աղբյուրը»²⁴: Այս աղբյուրը առնչվել է Կուեռայի պաշտամունքին, և պատահական չէ, որ այն կրել է Աժդահակ՝ Վիշապ անունը: Գեղամա լեռներում է

գրական ու հնագիտական տվյալների), Եր., 1971, էջ 75-76: **Հմայակյան Ս.**, Իվարշա հայկական աստվածություն, *Աստղային տիրանդակ*, 1993, հ. 1, էջ 3:

¹⁵ Меликушвили Г. К вопросу о хетто — цупанских переселенцах в Урарту, *Вестник древней истории*, т. 2, 1958, стр. 46.

¹⁶ «Խալդիի որոշ գործառնություններ և հատկանիշներ կարելի է վերականգնել նրա վիսպական հաջորդ Մեհրի, որը «Սասնա ծռերում» հանդես է գալիս երկու՝ Մեծ և Փոքր Մեհրների տարբերակներով, կերպարի հիման վրա» (**Պետրոսյան Ա.**, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), առանձնատիպ, 2002, 2, 258-259):

¹⁷ **Հմայակյան Ս.**, Վանի թագավորության..., էջ 60-63, 122:

¹⁸ **Պետրոսյան Ս.**, «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ.թ.ա. VI-V դդ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 12, Եր., 1979, էջ 73:

¹⁹ **Պետրոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 244-270:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 84-85:

²¹ Նույն տեղում, էջ 63-64:

²² КУКН, 83-8.

²³ **Հմայակյան Ս.**, Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, ՊԲՀ, 1, Եր., 1990, էջ 153-167:

²⁴ **Հմայակյան Ս.**, Վանի թագավորության..., էջ 50-51:

գտնվում Աժդահակ ամենաբարձր լեռնագագաթը, որի բարձրությունը 3598 մ է: Տարվա մեծ մասը լեռը ձյունածածկ է, լանջերը լերկ են: Գագաթն ունի կոնաձև տեսք, խառնարանի խորությունը 40-50 մ է, որը լցված է ջրով: Լեռան հյուսիսային փեշերից սկիզբ է առնում Գավառագետը²⁵: Այսպիսի անվանում ունեցող լեռան գոյությունը Էթիոպյան համադաշնության մասը հանդիսացող Վեդուրի-Էթիոնի ցեղամիության սահմաններում հուշում է, որ Էթիոնիի ցեղերն ու երկրները քաջ ծանոթ էին Կուեռա աստծո վիշապային էությանը: Լեռան խառնարանի նկարագրությունը ապացույց է Կուեռայի՝ վերը նշված բնությունների մասին՝ երկրի աստվածություն, արտեզյան ջրերի աստված: Կուեռայի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում եղել է ուրարտական տիրապետության այստեղ հաստատվելուց ավելի վաղ, միայն թե ուրարտական դինաստիայի հովանավորող աստված Կուեռայի պաշտամունքը տարբերություններ ուներ Էթիոպյան Կուառից: Սակայն ուրարտական դարաշրջանում միննույն ծագման ու բնույթի այս երկու, սակայն զարգացման տարբեր ուղիներ անցած պտղաբերության, քաղցրահամ ջրերի վիշապաբնույթ Կուեռա և Կուառ աստվածությունները միաձուլվեցին, փոխներգործեցին, հղկվեցին և ստացան նոր շունչ: Կուեռայի հետ է առնչվել Օշականի տաճարի կրակի և ֆալոսների պաշտամունքը²⁶: Կուեռան հնդեվրոպական ծագում է ունեցել և դրանով է պայմանավորված նրա համատարած պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ գոյատևել է մինչև վաղ միջնադար: Էթիոպյան համադաշնության մեջ մտնող Էրիախի ցեղամիությունն ընդունած պիտի լիներ Կուառ-Կուեռա աստծո պաշտամունքը և այս աստծուն պիտի պաշտեր իբրև գերագույն աստվածներից մեկը, քանի որ ուրարտական սեպագրերում հիշատակվող երկու տեղանունները, որոնց հետ էին կապվում Կուեռայի անվան ծագումը՝ Quarzani երկիրը և Կուառիի հովիտը²⁷ (վերջինս հիշատակվում է Ռուսա II-ի՝ Զվարթնոցի արձանագրությունում), գտնվում են առաջինը՝ Անիշթերգա (Արաքս գետի հյուսիսային ափին՝ Աբեդյանքի և Արաքս ու Ախուրյան գետերի խառնարանի միջև), որը չափազանց մոտ է Էրիախի երկրին և Ուլտուգա (Արտագ-Մակու) երկրների միջև՝ Արաքս գետի ափին՝ Մասիսի արևելյան և հարավային լանջերի մոտ, երկրորդը՝ Կարմիր բլուրի և Էջմիածնի միջև եղած տարածքում: Շիրակում և հարևան տարածքներում Կուեռայի պաշտամունքի մասին վկայող ամենակարևոր փաստը Հանակում՝ Կարսի վիլայեթի շրջկենտրոնից ոչ հեռու, Չլդրը լճից հյուսիս-արևմուտք գտնված արձանագրության 12-13 տողերն են, որտեղ Արգիշտին գրում է. «(12) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Կուեռան (13) նրան արևի տակ»²⁸: Սա այն եզակի վկայությունն է, որտեղ անեծքի բանաձևում հիշատակվում է Կուեռան: Հետևաբար, այս շրջաններում Կուեռա-Կուառի պաշտամունք է եղել, առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Կուեռային համարում են Թեյշեբայի որդի և սրանով պայմանավորում Կուառիի դաշտավայրի

²⁵ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, եր., 1986, էջ 54:

²⁶ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության..., էջ 55:

²⁷ КՄԿԻ, 421-6.

²⁸ КՄԿԻ, 174.

անվանումը Կուեռայի անվամբ և նույն տարածքում՝ Կուառլինիում, Թեյշեբաինիի կառուցումը՝ ի պատիվ Կուեռայի հոր՝ Թեյշեբա աստծո²⁹: Հովհան Մամիկոնյանը նշում է. «Կուառսն կառուցվել է Վիշապ քաղաքի տեղում»³⁰: Անհերքելի մի փաստ, որն ամրապնդվում է նաև Հանակից հայտնի ուրարտական վավերագրով: Ն.Մառը Կուառին նույնացնում է վիշապի հետ, վիշապին՝ Կուառսի, որին համարում է վիշապաբնույթ մի աստվածություն, իսկ առասպելը համարում սկյութական ավանդություններից ծագած³¹:

Հետուրարտական կրոնապաշտամունքային պատկերացումներում Կուեռայի պաշտամունքը շարունակվում է, և նրա վիշապային էության մարմնավորողն է դառնում առասպելական վիշապ հեծած Տիգրանը (ի նկատի են առնված թե՛ Տիգրան Երվանդյանը, թե՛ Տիգրան Արտաշիսյանը), որը համարվում էր զինվորների երկնային դասապետի՝ վիշապ հեծած դյուցազնի երկրային մարմնավորումը³²: Միջնադարյան նշանավոր փիլիսոփա և պատմիչ Գրիգոր Մագիստրոսը մի լեզենդ է հիշում, որի համաձայն բարի ձուկ Ածղահակը Խոսրովի կնոջը նվիրել էր մի թանկարժեք մարգարիտ³³: Այս լեզենդը Բ.Պիտրովսկուն հիմք է տալիս վիշապի պաշտամունքը նույնացնել ձկան պաշտամունքի հետ, ձկան պաշտամունքին էլ մերձեցնել օձի պաշտամունքը, որը նույնպես ջրի խորհրդանիշն է համարվում³⁴: Ն. Մառը վիշապի «վեշ» կամ «ավշ» բաղադրիչը նույն աստծու հաբեթական հոգնակի ձևն է համարում³⁵:

Անիկու աստվածությունը համարվում է «հոգիներ տեղափոխող» աստված, որի մասին վկայում է Ռուսա II-ի՝ Արարատյան դաշտում՝ Ջվարթնոցի տարածքում պեղված սեպագիր արձանագրությունը (21, 25 տողեր)³⁶: Անիկուն հիշատակված չէ Մհերի դռան արձանագրության մեջ: Ն. Հարությունյանը ենթադրում է, որ Անիկուն տեղական Ուազա-Վազա երկրի աստվածություններից է: Շիրակում «հոգիներ տեղափոխող» աստծո պաշտամունքի գոյության օգտին են վկայում հնագիտական գտածոները: Պատմական Դրասխանակերտի հետուրարտական մշակութային շերտերից հայտնի թռչնակերպ պրոտոման՝ բաղի պատկերով, որով զարդարված էր հեղման կավակերտ անոթը, Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը կապում է պատմական Շիրակում «հոգիներ տեղափոխող» աստծո պաշտամունքի հետ³⁷: Այս անոթները կարող են համարվել անտիկ շրջանի պոյակների (ոխտոն) նախատիպերը:

²⁹ Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ աստվածության..., էջ 167:

³⁰ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Աշխատասիրությանը՝ Վ. Վարդանյանի, Հայ մատենագիրներ, Եր., 1989, էջ 47: Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությանը և առաջաբանով՝ Աշ. Աբրահամյանի, Եր., 1941, էջ 107-108:

³¹ Հովհան Մամիկոնյան, նշվ. աշխ., էջ 29: Մառ Ն., Հայկական մշակույթը: Նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվագիտության, Եր., 1989, էջ 38:

³² Պետրոսյան Ս., Հայոց երեք արքայազունների հասարակական ֆունկցիաների մասին, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 65:

³³ Пиотровский Б. Вышапы, каменные статуи в горах Армении, Л., 1939, стр. 28.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

³⁵ Մառ Ն., նշվ. աշխ., էջ 38:

³⁶ КУКН, 421, 72.

³⁷ Тер—Мартirosов Ф. նշվ. աշխ., էջ 14:

Հիշատակված աստվածությունները պաշտվել են Հյուսիսային համադաշնության սահմաններում, ինչը նշանակում է, որ համադաշնության մեջ մտնող բոլոր ցեղերն ու ցեղախմբերը, այդ թվում նաև Էրիսիան, պարտավոր են եղել ընդունել և պաշտել այս աստվածներին, ինչպես նաև համընդհանուր դիցարանի մեջ են մտցրել իրենց տեղական աստվածություններին: Կրոնապաշտամունքային այս փոխհարաբերությունները ավելի են բարդանում բիայնական նվաճումներից հետո, երբ դաշնության դիցարանի վրա ազդեցություն է ունենում ուրարտական դիցարանը, և ուրարտական արքաների կողմից էթնիկ տեղաշարժերի պատճառով հյուսիսային տարածաշրջան են ներթափանցում հարավից ու արևմուտքից բերված կրոնապաշտամունքային պատկերացումները:

Շիրակի, մասնավորապես՝ Էրիսիի երկրի կրոնի մասին պատկերացում ստանալու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ Արգիշտի I-ի՝ Ք.ա. 768 թ. Արշավանքին: Այս արշավանքը մի առանձնահատուկ արշավանք էր՝ ուղղված Հյուսիսարևմտյան համադաշնության դեմ: Արշավանքն ուներ կրոնահոգեբանական շարժառիթներ, որոնք ուսումնասիրելով կարելի է որոշ գաղափար ունենալ համադաշնության կրոնապաշտամունքային պատկերացումների մասին: Իր թագավորության տասներեքերորդ տարում, երբ Արգիշտին գտնվում էր Մանայում, լսում է, որ «*Էթիունի երկրից /եկել ու/ տարել են Արդինի քաղաքի Աշտիուզեն*», այսինքն՝ Մուծածիր քաղաքի Խալդիի տաճարի արձանիկներից մեկը³⁸: Նման երևույթ կար դեռևս խեթական շրջանում, երբ ընդունված է եղել խեթական տերության տարբեր շրջանների բնակավայրերի, լեռների, գետերի, աղբյուրների և այլ աստվածությունների երկրպագման կանոնակարգը: Աստվածության արձանը տաճարի մի հարկաբաժնից (արձանի գտնվելու մշտական վայրից) տեղափոխում էին *hawaši* կոչվող հաստատություն, դնում էին պատվանդանին, կատարում էին մատուցումներ, ապա աստծո արձանը հետ էին տանում: Իրենց աստվածություններով ներկայացված հեռավոր շրջանների և հատկապես խեթական տերությունից դուրս գտնվող երկրների հիշատակությունը ստիպում է Ա.Քոսյանին ենթադրել, որ ծիսական արարողությունները պիտի ընթանային մայրաքաղաք Խաթթուսասի կամ դրա մոտակայքում գտնվող որևէ տաճարում, որտեղ տեղադրված էին համապատասխան աստվածությունների արձանները³⁹: Հնարավոր է, որ տաճարում ոչ բոլոր գրավված երկրների աստվածների կուռքերն են տեղադրված եղել, կուռքի բացակայության դեպքում արարողությունը կազմակերպելու համար այդ արձանները ստիպված էին բերել հեռավոր շրջաններից, ինչպես «*Արդինի քաղաքի Աշտիուզեն*»: Կուռքը չվերադարձնելու պատճառով տեղի էր ունեցել կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այդ ընդհարումը: Խեթական կորպուսում պահպանված այս ավանդույթը համարելով ընդհանրական ողջ տարածաշրջանի (Ուրարտու, Ասորեստան, Էթիունի) համար և այսպիսի տաճարներից մեկը համարելով Մուծածիրի

³⁸ Հմայակյան Ա., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե դաշնակցության կազմում, ՇՊՄԺ հանրապետական առաջին գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 22:

³⁹ Քոսյան Ա., Իսուվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում, ՄՄԱԵԺ XXI, Եր., 2002, էջ 315-331:

Խալդ աստծո տաճարը, որը նաև ասորեստանցիների պաշտամունքային կենտրոններից էր, կարելի է եզրակացնել, որ նախընտրելի է Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակի՝ Ի. Դյակոնովի թարգմանությունը: Համաձայն դրա՝ «Կիլիկիայի երկրի մոտ սրբավայրից Ռուսախինիլի էին վերաբնակեցրել Խալդ տիրակալին»⁴⁰:

Ա. Փիլիպոսյանը, Վանտոսայի (Ուրարտու) թագավորությունում կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այս ընդհարումներին անդրադառնալով, նշում է «*Բշկիգուլու երկիր*» («*KUR Išqigulu*»)՝ ըստ Արգիշտի I-ի տարեգրության և Մարմաշենի արձանագրության) և «*Բշկուգուլիսի երկիր*» «*Išqugulhi*» (ըստ Վանից հայտնաբերված և Ռուսա II-ի անունը կրող սեպագիր աղյուսակի) անվանաձևերը: Երկիրը երեք անգամ հիշատակվում է VIII-VII դդ. վանտոսայան տեքստերում և տեղադրվում է Շիրակի հյուսիսում⁴¹: Առաջին երկու հաղորդումները Ա. Փիլիպոսյանը համարում է Ք.ա. 774 թ. միևնույն իրադարձությունների առանձին փաստագրումներ, որոնք առնչվում են Արդինի (Մուծածիր) քաղաքի աստծո (թերևս Խալդիի) արձանի առևանգման պատճառով Վանտոսայի թագավորության և Էթիունի երկրի միջև ծագած կրոնաքաղաքական բնույթի ռազմական ընդհարմանը⁴²:

Ք.ա. 768թ. Արգիշտին անմիջապես արշավում է Էթիունի, հայտնվում է Էրիախիում, այնուհետև անցնում է Քաթարգա, Բշկիգուլու (Աշոցք) և հետո միայն՝ Վիտերուլիս: Արգիշտին Աշտիուզեն փնտրում է հենց Էրիախիում, ավելի լայն առումով՝ Հյուսիսարևմտյան համադաշնության սահմաններում: Ըստ Ս.Հմայակյանի՝ այս արշավանքի առաջին փուլի հակիրճ նկարագրությունն է տրված Մարմաշենի արձանագրության մեջ, որում ասվում է. «*Գրավեցի Էրիախին, գրավեցի Բրդանիունին մինչև Բշկիգուլու*»⁴³: Ապա Ս.Հմայակյանը առաջադրում է հետևյալ կարծիքը. «*Բրդանիունին Քաթարգայի մայրաքաղաքն էր, Բշկիգուլուն թերևս մասն էր Լուշայի*»⁴⁴:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ Արդինի (Մուծածիր) քաղաքի Աշտիուզեն մեծ կրոնապաշտամունքային նշանակություն է ունեցել Հյուսիսարևմտյան համադաշնության մեջ մտած իշխանությունների և երկրների համար: Առավել ևս, եթե արձանիկը պատկանել է Խալդ աստծուն, նշանակում է՝ ուրարտական և Էթիունյան կրոնապաշտամունքային պատկերացումները այնքան էլ հեռու չեն եղել իրարից: Շիրակի կրոնապաշտամունքային առանձնահատկությունների մասին ավելի մանրամասն պատկերացում ստանալու համար անդրադառնանք Վանից հայտնաբերված և Ռուսա II-ի կառավարման տարիներին վերաբերող սեպագիր աղյուսակին⁴⁵, որում խոսվում է արդեն Կիլիկիայի երկրի դիմաց գտնվող սրբաբանից դեպի Ռուսախինիլի (Թոփրաք-կալե) Խալդի աստծո արձանի վերադարձ-

⁴⁰ Дьяконов И. Урартские письма и документы (УПД), Наука/М. — Л, 1963, Ժան. 28:

⁴¹ Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական ընդհարումները Վանտոսայի (Ուրարտու) թագավորությունում և Բշկիգուլու-Բշկիգուլիսի երկիրը, ՇՊՄԺ հանրապետական երրորդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրութներ, Գյումրի, 1998, էջ 17:

⁴² Նույն տեղում, էջ 17:

⁴³ Հմայակյան Ս., 1994, էջ 23:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 23: КУКН, 179-3-5:

⁴⁵ КУКН, 412.

ման (բառացի՝ «*թագավոր Խայդիի վերաբնակեցման*») փաստի մասին, և այս իրադարձության համատեքստում կրկին հիշատակվում է Իշկուգուլիի երկիրը: Մեպագիր տեքստը հաղորդում է նաև նրա թագավորի անունը և մատնանշում, որ վերջինս, հավանաբար վերոհիշյալ դեպքերի կապակցությամբ, գնացել է Մանա երկիրը և զբաղեցրել ոմն Աքայայի տեղը (պաշտոնը կամ գահը): Խիստ ուշագրավ այս հաղորդումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Շիրակի հյուսիսում տեղավորված Իշկիգուլու-Իշկուգուլիի երկիրը տևական ժամանակահատվածում Վանի թագավորության կրոնաքաղաքական ձեռնարկումների անմիջական մասնակիցն է եղել, առաջին դեպքում՝ կարծես հակառակորդ, երկրորդում՝ թերևս դաշնակից⁴⁶:

Հենվելով ուրարտական գրավոր վավերագրերի և հնագիտական ուսումնասիրությունների վրա՝ կարելի է պնդել, որ տվյալ դարաշրջանում ուրարտական տաճարների հոծ և լայն ցանց գոյություն ուներ, որով պատված էր երկիրը, և որը մեծանում ու ընդարձակվում էր երկրի սահմանների ընդլայնմանը գուցա հետ: Նվաճված նորանոր տարածքները Ուրարտուի անբաժան մասը դարձնելու համար ուրարտական արքաները պետք է կրոնական քաղաքականություն վարեին հետո և մոտ մարգերում: Այդ պարտականությունը դրված էր ուրարտական քրմության ուսերին: Այս խավն էր, որ սպասարկելու էր կառուցվող նոր տաճարները և տեղում տարածելու էր նոր կրոնը: Այս գանգվածը մի հզոր ուժ էր, որի ներկայացուցիչները մասնագիտանում էին գիտության տարբեր բնագավառներում և իրենց գիտելիքներով օգնում ծայրամասային, ենթակա երկրների տնտեսությանը: Ուրարտական քրմությունը ծանոթ էր հարևան ժողովուրդների հոգևոր կյանքին և ուսումնասիրում էր այն, քանի որ այդ քրմությունն էր նվաճված ժողովուրդների պաշտամունքային պատկերացումները հյուսում պետական կրոնին՝ ղեկավարվելով երկրի կրոնական քաղաքականության սկզբունքներով: Կարելի է ենթադրել, որ քրմության իրավասության ներքո էին նաև ուրարտական դպրոցները, և այդ քրմությունն է ստեղծել ուրարտական սեպագրերը⁴⁷: Ինչպես միջնադարյան Հայաստանում գրագրությունը ամբողջությամբ եկեղեցու ձեռքում էր, այնպես էլ Վանի թագավորությունում՝ քրմության: Ինչպես հայ հոգևորական գրիչները արտագրում էին գրքերը, հոգևորականները՝ գրում «Հայոց պատմությունները», այնպես էլ կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական արքաների հրամանով վավերագրերը հատողները պետք է քրմական դասի ստորին շերտի գրագետ և գրաճանաչ ներկայացուցիչները լինեին: Շիրակի՝ ուրարտական դարաշրջանի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրության ոչ լիարժեքությունը մեզ թույլ չի տալիս խոսել պաշտամունքային կառույցների առկայության և դրանց ձևերի մասին, սակայն Մարմաշենի և Սպանդարյանի արձանագրությունների գոյությունը փաստագրում է Ուրարտուի քրմական դասի ներկայացուցիչների ներկայությունն այստեղ: Կառավարիչները պիտի գրագրություն ունենային կենտրոնի հետ, գրագիրները գործուղվելու էին կենտրոնից կամ պատրաստվելու էին տեղում՝ բնիկ ազնվականներից կամ քրմերից: Ուրարտական բնակավայրերը ձևավորվում էին տաճարների

⁴⁶ Փիլիպոսյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 17:

⁴⁷ Հմայակյան Ս., *Վանի թագավորության...*, էջ 74:

շուրջ, որոնք պետք է ունենային իրենց քրմերը: Քրմերն ընտրվում էին քրմական դասի տեղական ներկայացուցիչներից: Ակնհայտ է, որ պատմական Շիրակում պետք է լինեին այդ դասի ներկայացուցիչները:

РЕЛИГИЯ СТРАНЫ ЭРИАХИ

___ *Резюме* ___

___ *И. Авагян* ___

В статье рассмотрены вопросы религии страны Эриахи и сопредельных стран, которые VIII-VI вв. до Р.Х. входили в состав конфедерации Этиуни, а также вопросы, относящиеся к религиозной преемственности урартов и этиунцев. Наряду с урартскими, хетскими, хуритскими, шумерскими божествами, которые занимали свои особые места в урартском пантеоне, исследователи выявили также божества, которые можно считать армянскими. В VIII-VI вв. до Р.Х. в Араратской равнине, вокруг которой была сформирована конфедерация Этиуни и на территории Ширакской равнины-страны Эриахи, которая входила в состав Этиуни, засвидетельствованы вероисповедания Халди, Тейшебы, Куеры, Иварши, Анику. Об этом свидетельствуют урартские клинописи и ценные археологические находки.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ավագյան Ինգա Էդուարդի – ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական

հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Email: artakh76@mail.ru